

***

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

Від редакційної колегії «Українського історичного журналу»

Усноісторичні свідчення цивільних громадян про сучасну війну, окупацію, блокаду, евакуацію, повернення та інші реалії повсякдення без сумніву посядуть особливе місце у джерельній базі новітньої історії України. Вони використовуватимуться слідчими у суді як докази злочинів російських військових, соціологами – для замірів суспільної думки, психологами – для створення психологічного портрету певних соціальних груп у надзвичайних ситуаціях, істориками – як унікальні джерела про повсякдення екстремальних ситуацій і проживання травматичного досвіду війни. Із найдрібніших фрагментів таких мікроісторичних оповідей складається масштабна картина світу людей, котрі опинилися віч-на-віч із трагедією, що 24 лютого 2022 р. прорізала їхнє буття й визначила точку неповернення до довоєнних реалій в усіх сферах життя людини, суспільства, держави – від щоденного побуту до високої політики та міжнародних відносин.

Редколегія свідомо звертається до усних оповідей, що стосуються саме *поточного* кризового часу. Фактично йдеться про інтерв'ювання *по гарячих слідах*, коли респондентів переполюють болісні переживання особистої трагедії, глибокі почуття, живі емоції. Нам видається надзвичайно важливим та необхідним для академічної громади *саме зараз* вислухати звичайну, пересічну людину. І почути те, що інформантка або інформант вважають за необхідне оповісти – *саме тепер*, коли триває гаряча фаза війни. Представлені в публікації усноісторичні матеріали рясніють красномовними деталями про тотальну руйнацію звичного способу життя. Ми свідомі й того, що, вочевидь, дослідникові сучасної історії України вони не нададуть достовірно встановлених фактів. Натомість збагатять наші знання про історію повсякдення безцінним джерельним матеріалом. Вимовлене респондентами *тепер* може дати набагато більше, ніж ми очікуємо від згаданого ними *потім*.

Від ініціаторів проекту «Гуманітарні аспекти російсько-української війни 2014–2022 рр.: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання»

Усноісторичний проект започатковано у травні 2022 р. групою дослідників-волонтерів із різних наукових установ України за ініціативи і сприяння управління культури й туризму Чернігівської міської ради. Мета його полягає у фіксації та збереженні свідчень про воєнні злочини Росії на території України, а також особливостей повсякдення, організації побуту, харчування, гігієни, облаштування місць укриття тощо населенням Чернігова й області під час облоги. Учасники експедицій розробили питальники, які охоплюють чотири тематичні блоки: активні бойові дії, евакуація, окупація (облога), волонтерство.

Перший експедиційний виїзд було здійснено на початку травня, через місяць після деокупації Чернігівщини. Робота дослідників триває й надалі. Територія обстеження охоплює кілька мікрорайонів Чернігова (який одним із перших серед великих міст потрапив у зону активних бойових дій та перебував у блокаді 36 днів) і села області, що найбільше зазнали наслідків війни. Готуючись до проведення польового дослідження, учасники проекту були свідомі відповідальності, яку взяли на себе. Передусім щодо стану психоемоційного шоку і травми, в якому могли перебувати потенційні інформанти¹. Тому ключовим етапом

¹ Див., напр.: Грінченко Г. Питання, наративи, інтерпретації: усна історія як мистецтво балансу та взаємодії // Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ–ХХІ ст. – К., 2021. – С.15–27; Listening on the Edge: Oral History in the Aftermath of Crisis / Ed. by M.Cave, S.M.Sloan. – Oxford University Press,

підготовки до роботи «в полі» став консультаційний супровід проекту психологом із багаторічним досвідом роботи з травмою та посттравмою. Кожен з учасників й учасниць опитування у своїй роботі неухильно керується принципами професійної етики. Можемо констатувати, що комунікація з людьми завжди була максимально відкритою, наші співрозмовниці та співрозмовники були дружніми, готовими говорити. У нас не виникає сумніву, що ми змогли їх вислухати. Так само, що ми не залишили їх невисловленими. Свідченням цього ставали щирі слова вдячності, які ми чули по закінченні сеансів.

Інтерв'ю публікуються у витягах, пропущені місця позначено трикрапкою у квадратних дужках. Повні тексти транскриптів та аудіозаписів планується передати на державне зберігання в Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, а також із часом оприлюднити на веб-порталі Інституту історії України НАНУ у спеціальному тематичному розділі «Війна. Документи. Свідчення»². Тексти відтворюються в максимальній відповідності до аудіозаписів (проте завдання точної фонетичної транскрипції не ставиться). З міркувань безпеки прізвища інформантів та інформанток залишаються закритими.

***

«Тепер я дитя війни та баба війни...»: Свідчення чернігівчанки N про життя в оточеному місті (24 лютого – 2 квітня 2022 р.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.175>

УДК: 355.48(477+470+571)«2022»

Анотація. Мета публікації полягає в показі правдивої історії виживання людини на Чернігівщині під час повномасштабного вторгнення російських військ (24 лютого – 2 квітня 2022 р.). Застосовувався метод інтерв'ювання мешканки приватного сектора чернігівського мікрорайону Бобровиця. Результатом дослідження стали свідчення очевидиці активних бойових дій, руйнувань і повернення міста до життя після його звільнення. До стратегії виживання в екстремальних умовах відносяться застарілі або забуті техніки опалення житла, способи щоденного приготування їжі та консервування, дотримання особистої гігієни, а також принципи сусідської взаємодопомоги. Особливого дискомфорту завдавала відсутність централізованого водопостачання. Згадуються способи збору дощової води, використання одного кухля для різних потреб, зокрема особистої гігієни, прибирання, напування домашньої птиці. Попри пережиті важкі події, чернігівчанка не втрачає оптимізму, буде плани на відновлення свого житла, продовжує вирощувати городину. **Практичне значення** полягає у формуванні джерельної бази для вивчення повсякдення екстремальних ситуацій та спротиву російській агресії.

Ключові слова: війна Росії проти України 2014–2022 рр., вторгнення, повсякдення екстремальних ситуацій, стратегії виживання, Чернігів.

2014. – 312 р.; Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор // У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело / За ред. Г.Г.Грінченко, Н.Ханенко-Фрізен. – Х., 2010. – С.171–191; Розенталь Г. Цілюща дія розповідання історій: до питання про умови розповідання історій у контексті дослідження та терапії // Схід / Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип. 11-12: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. – Х., 2008. – С.42–58 та ін.

² Див.: [Електронний ресурс]: <http://history.org.ua/uk/post/46831>

Текст, що публікується нижче, записано від очевидиці подій мешканки одного з мікрорайонів Чернігова – Бобровиці. Через війну, яка прийшла в її дім, у свої 79 років інформантка змушена була вдаватися до різних стратегій виживання, які, здавалося, вже давно набули статусу пережитого та забутого. Так, справжнім порятунком для неї стала традиційна українська піч, на якій готувала їжу, і твердопаливний котел для обігріву будинку. Із гумором оповідачка згадує про вимушене користування вуличним туалетом через несправності центрального водогону, спричинені активними бойовими діями. Найбільшою проблемою виявилася відсутність води, що ускладнювало не тільки приготування їжі, а й організацію побуту та утримання присадибного господарства (попри свій поважний вік містянка тримає курей, фазанів, цесарок). Порятунком стало збирання дощової води й використання її для задоволення базових потреб. Як з'ясувалося, щоб помитися, чернігівцям часто було достатньо одного кухля з подальшим використанням залишків води на господарські потреби. Для обігріву будинку доводилося спалювати сміття, а для освітлення приміщення – застосовувати ліхтарі та свічки. Рятівними для багатьох жителів приватного сектора стали домашні запаси (картопля, консервація). Визначальним фактором виживання під час облоги міста була сусідська взаємодопомога. Показово, що навіть в екстремальних умовах люди продовжували дотримуватися традиційної обрядовості, зокрема поховальної. Свідчення містять згадку про прощання із загиблою внаслідок обстрілів подругою, яке для оповідачки залишалось обов'язковим навіть попри небезпечний ризик для життя. Велика сила духу цієї, як вона сама себе назвала, «баби війни» – в усьому, що вона робить. У нелюдських умовах воєнного повсякдення її рятувала пісня. Глибокий оптимізм, плани на відбудову пошкодженого житла, праця на присадибній ділянці – це ті основні чинники, що після деокупації Чернігівщини допомагають жити та виступити в перемогу.

REFERENCES

1. Hrinchenko, H. (2021). Pytannia, naratyvy, interpretatsii: usna istoriia yak mystetstvo balansu ta vzaemodii. *Slukhaty, chuty, rozumity: usna istoriia Ukrainy XX–XXI st.*, 15–27. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Kis, O. (2010). Kolektyvna pamiat ta istorychna travma: teoretychni refleksii na tli zhynochykh spohadiv pro Holodomor. *U poshukakh vlasnoho holosu: Usna istoriia yak teoriia, metod ta dzberelo*, 171–191. Kharkiv. [in Ukrainian].
3. Cave, M. & Sloan, S.M. (Eds.) (2014). *Listening on the Edge: Oral History in the Aftermath of Crisis*. Oxford.
4. Rozental, H. (2008). Tsiliushcha diia rozpovidannia istorii: do pytannia pro umovy rozpovidannia istorii u konteksti doslidzhennia ta terapii. *Skhid / Zakhid: Istoryko-kulturalobichnyi zbirnyk*, 11-12: *Usna istoriia v suchasnykh sotsialno-bumantarnykh studiiakh: teoriia i praktyka doslidzhen*, 42–58. Kharkiv. [in Ukrainian].

Ольга ВОРОБЕЙ

кандидатка історичних наук,
наукова співробітниця,
Інститут всесвітньої історії НАН України
(Київ, Україна), olianna20@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7631-3327>

Olha VOROBIEI

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Research Fellow,
Institute of World History NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), olianna20@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7631-3327>

***

[...]

О.В.: То це ви пережили ще ту війну, Другу світову? Ви ж народилися у війну?

Н.: Да. Мені місяць було, як osvабaдiлi Чернігов. Тепер я дітя вайни і баба вайни. Ну, нічого.

О.В.: І ви тут народилися, у Чернігові?

Н.: Ні, я народилася – Черніговський район, село Кашовка. За Масанами зразу.

О.В.: А у вас збереглися якісь спогади, ще про ту війну?

Н.: Не. Я тільки помню, вже така була гадов трі, так усе ж ідуть на роботу, а мене оставляють дома. Дак, така ж деревянна кравать була, падушок наложать, а там, между стенкою і падушкою, така ямочка. Я вже в тую ямочку лажуся, а снаряди вазілі і взривалі, а мені було так страшно, шо тії снаряди взривалі. Страшно. Вони мені вже і окна ставнями позакривають, щоб не так чутно, а воно ж чутно. Оце такеє тільки я помню з теї вайни.

О.В.: А потім, як відбудовували місто, вас кудись із собою брали на роботи?

Н.: Та не. Тільки помню, як ото зімою пособіраються, такої ж особо роботи нема, лампа гарить на столе, і гамонять: «Так іде Новий год. Шось подешевее, а може які налоги знімуть». Тоді ж налоги були. У наших родічів було три дівки, за каждую дівку треба було платити налог. А на роботу ходили, трудодень писали палочку. А за той день маглі дати сто грам... Там за год може двесті набереться тих палочек, дадуть по сто грам зерна якогось чи ще щось, грошей же ніхто не давав. Ну, у нас у сіме галадовкі ми як такої не чувствовали, бо у нас дедусь рабів дарожним мастером, дак якісь 150 рублей, по-моему, он тоді палучав. І мама рабіла наблюдателем на гідроелектробюро, так тоже капейки якіто йшли. Да в нас у сіме було луче ше. Но всьо равно було таке, шо капалі картошку, так там на покуті сидять бухгалтер, галава калхоза, а в порозі Палажка печь топіт, бо з детьми жила. Ну і холодно було так, а я побегла туди ж погреться. А Палажка якісь ладки пекла. Ну і угостіла мене ж тими ладками. Я їх з'ела, а тоді пабегла до дверей, а двері дерев'яні були, а двері ті не відкрию. Кричу: «Палажечка, Палажечка, відкрий!». Вона відкрила. Я ше через порог не переступила, оце як сьогодні помню: «Палажечка, Палажечка, дай ще одну ладочку». Дак тие все і пападалі все со смеху.

О.В.: А у вас було якесь передчуття, що буде війна? От якісь сні-передвісники, що буде неспокійно? Чи не було нічого такого?

Н.: Не. Я просто не веріла. Я не веріла, шо буде вайна. І даже оце племянніца мені пазваніла, а внучка у нас учіться в ліцеї для адаронной молодості, дак їх у 4 утра подняли і в бомбоубежище. А Таня мені оце звоніт і каже: «Ну, не теряйся. Собірай документи, бо вже начался». Ну, я не растірялась! Ні грама! Я усю вайну я не плакала. Одін раз я була заплакала, не знаю, от растеряності чи от чого..., колі перебило мне все окна, двері повибівало.

О.В.: У домі вашому?

Н.: Да.

О.В.: А ви живете в такому приватному будинку?

Н.: Да. Ось.

О.В.: А ви не вірили, що росіяни можуть таке зробити?

Н.: Да. Ну вроде ж сваї люди.

О.В.: Може дружили, були у вас у Росії якісь друзі чи родичі?

Н.: А чога ж не було?! Були. Ми в свойо время з дідом об'езділі і Грузію, і Арменію, і Азербайджан, і кругом. І Расію тую самую, і Ленінград, і Маскву. Дак оце таке пережили. Дак вони оце знають, шо як нада плакати, то я співаю.

О.В.: Ви співали? А воно вам допомагало, співати?

Н.: Да, воно як освобождало від того. То я якусь частушку от проспівую, то іще щось. То я як щось проспівую, то стає легше.

О.В.: А ви любите співати? У вас голос красивий? Чи ви просто любили це з молодості?

Н.: Да, з молодості. Всю дорогу. Як умела, так і співала.

О.В.: То вас це тоді підтримувало. І вам це допомагало, що ви співали. А може ще хтось із вами співав?

Н.: Нет. Вони, ще хтось, і сміявся з мене. Воно всьому кому як було. А я ж осталася на улиці одна, усе повиезжало. Оце ж ця улочка, дак оце я одна. І на ту улочку, дак там тие були. А у нас дом на два входа, а та другая, Света ж, там удрала в Київ. Дак оце вийду на ту сторону, постою, так оце приду сюда до цієї Ніни, вийду на ту сторону – нема ніде нікого. Ну, тади як окна перебило, просто тоді я просто таки спужалася. Я лежала, в мене падвал под домом, я туду не ходіла.

О.В.: А чому?

Н.: От не ходіла!

О.В.: Не хотіли?

Н.: Да.

О.В.: Просто вирішили для себе, що не підете?

Н.: А дін раз надоело було, було темно, темнело ж рано. Дак я свечку взяла, запаліла да пашла, да банки попереставляла, работа така була в мене. Ну і дві ночі до їх (до сусідів) я приходіла ночевать.

О.В.: А як, люди стали добріші? Ви відчули, що якимось всі об'єдналися?

Н.: Понімаєте шо, оці люди, шо осталися, дак якимось так дружно, ми куском хлеба деліліся. Ну потом, щоб так було, я б не сказала. Вайна людей не научіла. Усякіє ж люди нада – і всякіє є.

О.В.: А вам пропонували десь виїхати?

Н.: Да.

О.В.: А хто й коли?

Н.: В мене племянніца, дак вона в село туди переїзжає, а племяннік казав: «Давай заберу на Київ», а я кажу, шо нікуди я не пойду.

О.В.: А чому ви не хотіли їхати? Вам не було страшно, що вбити можуть?

Н.: Ну уб'ють, дак закапають. Таня мені звонила.

О.В.: А Таня це ваша дочка?

Н.: Племянніца. В мене дітей немає. А вона каже: «Не дай Бог шо, дак я й не придумаю, де тебе й шукать». А я кажу: «Не растрайся! В мешок укинуть і привезуть!». У мене ж кроліки були, курочки були. Света покидала фазани, цисарки, кури. Ну як, щоб я їх покидала?! Ну і чого я з своєю хати пойду?! Я з своєю хати нікуди не хотела йти. Ну тоді ж як грохнуло у соседа в баню, то пролітело прямо над головою. Я лежала прямо на деване, а воно як шарахнуло, считай над хатою воно летело і над баньою в соседа. Дак якби була одноетажна, дак воно б далі пролетело, а то двуетажная баня в нього, дак воно туди й урезалося. Дак тоді я просто спужалася, бо воно ж само летело, свістело і гуло, а таді ж полетелі всі окна, двері. Двері одні у мене були на крющочку, дак тие открыть відкрило, но не вибіло нічого. Другіє двері на два обороти були закриті, дак вирвало з усім живим і замок. І сейчас на верьовці привязаніє. А одніє, на одін обороті так, нічого не случилося. А окна все винесло.

О.В.: І що ви робили? Як ви потім ті вікна закривали?

Н.: А всякіми в мене там з мебелі досточки були, дак і Сашу Вікіного попросіла, дак ще там двої були, то позабивали там все, а там наверху, дак я сама позабивала.

О.В.: І так воно у вас зараз і є?

N.: Да.

О.В.: Ну ніхто не допомагав, ніяку плівку не давали, як там ДСНС?

N.: Не, не, не. Я нікуди й не ходіла. І спасібо Богу, що осталася хата і сама живая.

О.В.: Але ж, дивіться, вам же ж холодно було. Вікна вибило, вдома було ж холодно.

Чим ви грілися?

N.: У мене катьол дровяний є.

О.В.: Але ж вікон не було, холодно ж тоді було, це ж ще березень був?

N.: Да, це було 11 марта. Хлопці ж позабівали, то воно й нормально, воно й сейчас так. Я не спешу.

О.В.: Ну зараз то хоч тепло.

N.: Ну, та не, всьо равно, я кажу, як не поставлю, то скотчем залеплю.

О.В.: Але дрова у вас були, ви ж запаслись?

N.: Були, були, ще трохи ж було. Поки газу ще не було, так дед ще тоді запасся. Так «гради» свистять, летять, а я в сараї капаю ті дрова. Свистіть, кажу, сколько хочете. Я дньом вообщє в хаті не жила! Це па улице хожу, то рубаю дрова, то ношу.

О.В.: Це вас відволікало?

N.: Да. Це я зайнялася. А вот як ноч ішла, тоді вже було страшнувато. Особо як сталі летать самолёти.

О.В.: От розкажіть за літаки. Коли вони літали? Вночі, вдень, уранці?

N.: Поначалу літали вони так от десь мінут 15–20 пятого утра. Пролетіт, і це тільки летіт оце мігає, мігає і таді – гух, і гахне. І тоді – гул же ж і світ – страшне. Потом начали ж уже ездить, вже звечера ще пролетять, а потом уже 4 рази. От в восьм часов вечера, в дванадцать вечера, в три ночі і пол пятого утра. 4 рази за ноч.

О.В.: І так кожен день.

N.: Да. Це самое страшное было. А потом як разбіло газопровод, так воно ж горело. Так ми зразу, шо як самолёт летіт, а воно ж гуде. Це ж самальот летіт. І гаріт же ж це ж полум'я ж такеє, освіщеніє ж іде. Пережили таке...

О.В.: А газ у вас пропадав? От вода, газ, світло?

N.: У нас нічого не було, і сійчас газу нема.

О.В.: А водичка?

N.: Це я даже не знаю, якого числа нам воду включили. Воду і свет. Сперва свет включили, а потом воду. А газу немає.

О.В.: Электроплитка може є? Як ви справляєтесь?

N.: Сейчас я уже купила електроплитку.

О.В.: Це вже після війни купили?

N.: Да. А тоді ж – у мене печь же ж ше є. В мене дід був очень предусмотрительный.

О.В.: Піч така, як колись була у селі?

N.: Да, як в селі печ. Так в мене така груба плита, так я і піч топила, і плиту запалю. Наставлю – наставлю, шо мені надо понаварюю. І сейчас так само, понаварюю, поставлю, а коли мені нада, ось подогрела на плите. Бо на плитке шо ж там. А так я поставлю, все понаварюю і води нагрєю, і все зроблю.

О.В.: А де ви брали продукти? У вас були, ви запаслися? У вас був на це час?

N.: Продукти були.

О.В.: У вас своя картошечка, може там ще щось?

N.: Агарод же ж був, так є. Кансервації повно, і у халадильніку було. Дак я ж уже бачу, шо свету ж немає, да зразу ж там, то риба була, дак пасаліла. Дак з одной риби пожаріла. Зразу пажаріла, паела вкусно. А то ж іще штук 4 філеєчки осталося. Я ж їх пасаліла. Пасаліла ж добре, да взяла й пажаріла. Кинулась есть, а воно аж горькое. Ну і шо рабїть? Думаю, падажді, дак я зараз зроблю з овощами. Я зрабіла з овощами,

а воно всьо равно сальоне. Дак я завернула, дак суп зваріла. Так і не пропало. А була камбала в мене, то я пасаліла вже ловко, то я взяла її да на ночь намочіла вже у воду, вона вимокла, пожарила і отлічно. І м'яса, в мене було повно м'яса.

О.В.: А у вас свої були курочки?

N.: Ну аякже. Дак я як курку зарізала і кроля, дак м'ясо повен холодільнік.

О.В.: А світла ж нема? Але ж тоді було ще холодно, ви могли без світла бути?

N.: Дак скільким там воно побуло холодно. То я вже його пообрезала все, зробіла тушонку, а косточки порубала-порубала, та й зробіла тушонку. Да як же ж газу ж немає, то нарубала і зложила в банки – і в печь, і 5 часов кипело в печі. Тоді повитягувала, позакривала. Косточки порубала, да в сольоной воде проваріла, да й закрила. Да й откриваю і варю собі.

О.В.: А такого, що в магазині є, чогось хотілося, а магазини не роблять? Було таке?

N.: Так воно й есті не хотілось.

О.В.: А заставляли себе?

N.: Канешно, вже знаєш, шо надо поесть, да вже шось собі зваріш, да й поїшиш. Два рази в день. Це десь часов у десять чи у одінацять, а тоді часов там у чотири, чи у пять другий раз їсиш. І то, только й знаєш, шо це надо поесть. Ну нічого. Все пережили.

О.В.: А як ви милися?

N.: А як там милися... Вода дефіцит, дак ше й животним надо. Як вже дождь прошол, дак тоді вже і тарелки подставлялися. Аби только, шоби набрати води. У все шо можна, аби только набрати воду. А то там на Урожайной, дак мужчина включав, у його скважина є, дак включав її. Я два рази хаділа. А миться як? Нагрієш у чайнику води на плиті, тут у нас казала соседка «от селя до селя, а от сель хай буде так» (показує на собі – *О.В.*). Сюдою-тудою помился, да і буде так. Кружку води потратиш, її ше й так, миєш пасуду, дак ше й курам отнесеш. Вода так не вилівалася, як попало, не, не, не. Миться да й так, трохи набереш да і всьо. Сейчас уже, газу ж немає, нагрієш води, да вода ж є. Кастрюлі тие чорніє, оооой. Ну нічого, всьо пережили.

О.В.: А що найстрашніше було з цього?

N.: Самальоти як летіли. Саміє страшніє були самальоти.

О.В.: А був таких страх, що зараз це остання мить?

N.: Ну, я себе настраювала, шо все буде нормально. Ну то не то шо, а діван подо мною двігався. Такеє було, шо не то шо, а двігався діван.

О.В.: А може як були в когось проблеми зі здоров'ям, то як їх вирішували? Лікарні ж не робили?

N.: Не знаю.

О.В.: А ви добре себе почували? У вас не було ніяких проблем, от крім страху? Я не знаю, може голова болить, чи ще щось?

N.: Та то таке, поболело, да й перестало.

О.В.: Чи живіт болів? Знаєте, що ідять що попало, а потім проблеми?

N.: Ну, дак бувало таке. Шшо хоч було.

О.В.: А у вас були якісь медикаменти, чи воно у вас само проходило?

N.: Да було. І от давлення було, а як не, то ми й народніє моглі робить.

О.В.: А у вас якісь трави може є?

N.: Та я травами то не тее, але як панос, то робить нада так. Ложка спірта, только я в чарочку переліваю, і сире яйцо, і калатаєш то всьо.

О.В.: І воно помагало?

N.: Хіба раз збігаєш.

О.В.: Та ви шо! Треба буде спробувати, як треба буде. А де ви брали інформацію? Це ж світло не робило, телевізора ж не було?

N.: Не, не було. Нічого не було, телефони не рабілі, нічого ж не було. Ну там у нас на улице, у нас один военний, так уже Толика того ж вже чув, то ми питали його: «Толя, що там робіться?», а він: «Та нічого! Нормально!». Ну оце так ми жили. А тоді вже трошечки вже стала пробиватися связь, так отуди ходили на угол, на связь. Так я пережила войну. Светіна сучечка у мене була, я вкладусь на дівані, вона в мене в ноги, і так і спим.

О.В.: Молитви може якісь читали? Чи ні?

N.: Ну читаєш малітву і шо...

О.В.: Чи ви не дуже в то вірите?

N.: Ну да, як там буде. Як Бог распорядіться, так і буде, по-другому нічого не буде. Оце ж у сусідів як гохнуло, вони обоє були в бані, баня вже гарить, а вони ще в бані, ну не вбило ж, нічого.

О.В.: А у вас було, що когось вбило на вулиці? Ви бачили трупи?

N.: Да. На Урожайную попало і маю подругу вбило.

О.В.: А чим вбило? Від авіаудару чи «градом» дістало?

N.: Наверно «градом». Бо їх адін угол развалило, потом другий угол развалило. А вчетверте, вона так стояла, з теї сторони кухня, у кухню гохнуло, вона у кухні була, дак їй руку оторвало і не стало.

О.В.: А ви ходили на похорон до неї?

N.: Саме тоді такі обстріли були, в той день як її вбило, так я вже ввечері десь в часов пять, часов до шести вони гатять, потом часов до восьми – тишина. А потом знову гатять. Дака ввечері та й збегала, там побула, а як же хараніть, то ж у морг надо весті, а її Коля і каже: «Я сам магілу викопаю і пахороню».

О.В.: Це її син?

N.: Чоловік. Я сам, каже, магілу викопаю і пахороню, но нікуди не поїдем. Но не знали, на сколько ж часов, і ето... Так я утром же устала, да побегла до них, та збегала, поки обстрелов не було. А вже калі харанілі, то вже тоді я не хаділа.

О.В.: То ви зразу взнали, що її не стало?

N.: Да, да. Тут вже мало хто остався.

О.В.: А вона теж у віці людина така?

N.: Ну, йой наверно десь 65.

О.В.: То ще не стара. Ще б і жити.

N.: Ще б і жить. Так теже в єї син у аварії пагиб, а другий астався. Так він на Хмельницькой атомной станції робе, то бедний і на похоронах не був. Не смог приехать.

О.В.: А було таке, що люди виїжджали і їх розстрілювали?

N.: Ну, тут у нас не було такого.

О.В.: Це у вас Бобровиця район?

N.: Да. У нас Бобровица. То у нас такого не було.

О.В.: А чули таке, що десь в городі таке було?

N.: Не. Тут одние виезжали, так до моста доїхалі і їх развернули. Ше мост був. Дака їх просто не пустілі.

О.В.: А було таке, що під час воєнних дій гуляли весілля, чи родини якомсь?

N.: Та не. Тут людей не було.

О.В.: То ви кажете, що тут сусіди були, ви були і ще десь по вулиці були люди?

N.: Та ще там одні були. Людей не було.

О.В.: А так усі виїхали. А куди виїздили?

N.: Хто куда. І в Чернівці, і в Львов, хто куди придумав, туди паехав.

О.В.: А коли вам пішла гуманітарка? Коли місто стало допомагати, чи ще хтось?

N.: Ну, даже я й не знаю, какогo числа, но це вже после первого.

О.В.: Оце вже коли вигнали росіян?

N.: Да.

О.В.: А довго ви перебували у цій блокаді? Чи як це у вас називалося? Просто війна?

N.: Вайна да й годі.

О.В.: Це як уже вони пішли, то це вже лише тоді вам уже стало трохи легше?

N.: Ну, вже тоді гуманітарку якусь стали привозити.

О.В.: А чого хотілося найбільше? Що найпотрібніше було?

N.: Хлеб і вода. Потом хлеб стали вазіть. Ми между собой куском хлеба деліліся.

О.В.: Може в когось мука була, що можна було напекти? Ви ж кажете, що у вас і ніч була?

N.: Я і пекла.

О.В.: Це у вас була мука своя, і ви пекли хліб, і ділилися? Ну, в магазині ж не купиш.

N.: Да. Тём более, шо у нас і сейчас, я ж нікуди не пайду своїми ногами. Хто молодший, то на велосіпед. Я думала, шо попробую, так ноги вже не задіраються. Хотя в своё время калісь у Ніжин велосіпедом езділа [...].

О.В.: А ось скважина от була, далеко було до неї йти?

N.: Да, тяжко. От первый раз я була пошла, дві бутилки взяла, дак дві бутилки я принесла. А в другий раз думаю, подожді, а в мене така сумка на кольосіках, дак я шість бутілок привезла. А тоді дощ як пошол, то ми збирали не на еду, а пасуду помить та й тее, вже в нас дощевая вода була.

О.В.: То бомбосховище ви собі робили чи ні?

N.: В мене подвал.

О.В.: А ви його не обустряювали, подвал? Він ж холодний був.

N.: Дак холодний. Туто при входе катьол у мене дровенний, там не дуже холодно було. Я такого не люблю.

О.В.: То под диваном ви ховалися?

N.: На діване. Пряма на діване. Поначалу ж були окна, а потом не стало окон.

О.В.: А були такі люди, що спочатку думали по-одному, а потім змінили свої політичні погляди?

N.: Не.

О.В.: Всі думали, що вони таке не зроблять?

N.: Ну, ну ніхто ж не думав, що це вони такеє зроблять. Ніхто ж не думав. На Лукашенка тоже не думали, а он увязався.

О.В.: А ваше житло постраждало як? У вас вибило вікна, двері і все? Так стіни залишилися?

N.: Да.

О.В.: А ви десь подавалися, щоб вам його відновлювали?

N.: Та нікуди я не хаділа і нічо не рабіла.

О.В.: А як ви от думаете от зараз робити? Вам треба допомога держави.

N.: Якая там помощь! Где так буде, а где там две шибкі, шо я наша такіе в мене були, то перестеклять, когось попрошу. Обойдусь. Шось придумаю, я і так перезимую.

О.В.: Без вікон?

N.: Позабивание же ж. Там два окна получілося, шо вони евро билі такі, то з одной стороны є, шибка одна цела. Другее з цієї стороны, а третє вирвало з завесов. Тут такеє. А там от позабівалі досками в одном месте, шо я сама позабівала, то когось треба попросіть, щоб позабівали.

О.В.: А як ви розрізняли, яке озброєння росіяни застосовували? Може, ви якось розрізняли, як воно свистить? Може по-різному?

N.: Дрони як летять, то наш дрон – він як пчолка, а той (ворожий – О.В.) – так жосткий такий. Може, больший, ну, по-другому той свистав.

О.В.: А літаки?

Н.: А самальоти, вони ж як летять, дак страшне. Їх же там є дві бомби. Так поначалу як один летав, тоді як пролетів, тоді вже, хух, то вже вздихнеш. А потом, вже як по чотири рази стало, то сидіш вже і не спиш вже шо. Сорок дней оце так. Роззуєшся, переденеш чистейшее, тее всьо у мешок іскидалося, бо води ж нічого, стірки ж немає. Одетий, бурки на ногах. Це вже спать ложитися, бурки на ноги, жилетка ватня, отак і спала, сорок дней.

О.В.: В одному і тому самому?

Н.: Не, меняла. Одьожу вже так меняла, бо завонялося ж всьо за сорок дней. Ну, і так же ж десь тут, тут і тут десь (показує на собі – *О.В.*), трохи водою виделіш.

О.В.: Було дуже дискомфортно це, що нема як помитися, перевдягнутися, нема як голову помити?

Н.: Я после того, як вже дождь прошов, то помила голову, дак така вода була, як отого, аж сіра!

О.В.: То може вода була, знаєте, з дощу, не дуже чиста?

Н.: Не, наче чиста. Дело в том, шо місяц немитая голова. І це ж не так, шо зняла, а то всю дорогу день і ноч у платку.

О.В.: А було таке, що люди прали в річці, десь в озериці? Бо ж не було де. Бо ще зуби почистити було.

Н.: Так а як було стірати?!

О.В.: Ніхто не стірав?

Н.: Ну, Віка так набрала води багато з дощу, то децкое перебовтає. А так – усе в торбу. А кончілась война, вода появилась, свет появился, тоді вже стірка пошла. Хтось там то трусніки якіє, як не хватало, так перебовтає, но в мене їх хватало, дак я міняла, да і всьо. Все сміялися, така у мене жилетка була, то казала, шо то бронезилет у мене такий був з карманом. А там і фонаріки, і ключі, і спічки, і шо хочеш у тих карманах. Дак попродіралися й кармани.

О.В.: Попродіралися від того всього, що накладали?

Н.: Да, да.

О.В.: А як оці побутові речі вирішували? От септики як чистити, чи інше?

Н.: Мусорка?

О.В.: Да, і мусорка теж.

Н.: Не!!! Ніхто не вазів.

О.В.: Так а як же ви жили? Це ж антисанітарія могла бути. Палили?

Н.: Я-то паліла, на уліці бегала.

О.В.: А потім як?

Н.: Ну, у мене там на уліці туалет.

О.В.: Але у вас удома теж був, тільки ви ним не могли користуватися?

Н.: Ну да. Так а як же ж. Калі вже дощ пішов, шо води багато стало, так тоді вже можна було, в відро набереш да булькнеш.

О.В.: А мусорку як виносили? Ну, ладно, ше якщо якась органіка, то можна було викинути в компостну яму. Ви робили таку?

Н.: Ну да.

О.В.: А бумажки, таке?

Н.: Бумаги в мене всі в катле гарелі. Все туди в мене йшло. Ну от я, може, вьодер 15 тільки стекла винесла.

О.В.: А куди? Це вже потім?

Н.: А там на уліці на кучугуру це насіла і складала.

О.В.: Але ви й до того туди носили? Воно й раніше там було?

N.: Да. Це ми вже знаємо, калі приїзжає машина. Приїхали – забрали. Тепер уже в мене до осені, я не буду туди вазить. Винесла туди весь той мусор. А так – каждую суботу мусорка приїзжає.

O.V.: То це зараз. А тоді ж ніхто не приїзжав?

N.: Тоді, канешно, ніхто не приїзжав, і ніхто й не носив.

O.V.: То це ж брудно було?

N.: Та шо там – грязно! Та про тее тоді ніхто і не думав. Тут аби не бамбілі. А як ідуть обстріли тут було, шо і утром бомблять, і вечером бомблять, і ночью бомблять.

O.V.: А було таке, що якісь місцеві жителі крали? Може, п'яниці місцеві?

N.: Тут на нашому крилі такого не було. А то там «АТБ», магазин, то там було.

O.V.: Свої ж?

N.: Ну канешно. Там дед зерно продавав, то там і веса вкрали в деда. А там магазин «Добрий господар», то там трохи трафарети збило, так вони отодрали і винесли все. Ну в нас, на нашому крилі, тихо було. Не було такого. А от ті, шо за мною, тоже двері повибивало, но ніхто нічого, ніхто нічого не крав.

O.V.: А коли люди стали вертатися назад?

N.: Ну, це тут сусід приїхав, я не знаю, в апреле уже приїхав. Десь вопшем за тиждень до Паски. Десь може вже числа п'ятнадцатого апреля стали вже вертатися. А хто вже тільки ось-ось приїхав. Кого іще немає.

O.V.: А ви робили посівні роботи? От як обстріли, а ви робите?

N.: Ну аякже. Да. У мене вже картошка така (показує руками десь 25 см – *O.V.*).

O.V.: А то коли ви її посадили? В квітні ще?

N.: Ну да, я даже і не знаю. Ця война мозги отбіла.

O.V.: А постраждали у вас тут кладовища?

N.: Ну, кладбіща, от це ви як побачите там, то там і памятниці бамбілі, там бамбілі крепко. Оце вже як там були памінки, то не пускалі.

O.V.: А там ще міни може? Чи як?

N.: Стаялі тие, пости.

O.V.: А як вони виглядали, ті блокпости?

N.: А я не знаю. Я не хаділа.

O.V.: А як до наших арміїців люди ставилися?

N.: А, до своїх – нормально. Я раз вихожу, покинула калітку откриту, з своєю половіні йду, аж стоять утрюх з автоматами і кажуть мені «Не бойтесь», а я кажу, шо я вже нічого не боюсь.

O.V.: А вони допомагали, наші?

N.: Не. Ну там, може, где каму, у нас то так ми самі.

O.V.: А які у вас були емоції по відношенню до ворогів?

N.: А я тільки казала Путіну: «Шоб ти просив смерті у Бога, а Бог тобі її не давав». А потом хтось розказав, шо шостого апреля Путін умре, так ми пождали тее шостое апреля, а он не умер.

O.V.: А може якісь ініціативи у вас робили, там «Сади перемоги»?

N.: Та ніхто нічого у нас не робив, тут не було кому його робити. Це ми були з сусідами, і там іще адні, і ше там іще адні. Всьо.

O.V.: І у вас тут таких не було, щоб хотіли, щоб вороги прийшли?

N.: Не, не. Такого не було у нас.

O.V.: А у вас тут є десь родини загиблих героїв?

N.: Не було таких.

O.V.: А от у ваших родичів було таке, що постраждали могили від обстрілів?

N.: Туда не пускають.

О.В.: І ніхто не знає, як там?

Н.: Там по центральній дорозі ще так, а туди – то бояться ходити.

О.В.: А були такі тут люди, що приїхали з таких територій, що більше ведуться бойові дії, може з Харкова чи з Попасної?

Н.: Не, не було у нас таких. Дак воно так, що нашу Бобровицу бомбіли, а в городі не знали, що такеє война.

О.В.: В центрі?

Н.: Да.

О.В.: А образливо за те було?

Н.: Та шо його обідно?! Шо ти вже зробиш?! Кожному свойо. Кому як.

О.В.: А вас ніхто не хотів нікуди забрати?

Н.: Я ж не хотела. Я нікуди не йшла. Я не хотела нікуди йти. Чого б я пошла з своєю хати.

О.В.: А скільки днів вас обстрілювали? Чи вам було все одно, ви не рахували?

Н.: Та ми і не считали. Ну, десь сорок днів, оце сорок днів, тоді уже после сорока ми вже й вздохнули. Я ж кажу, сорок днів не розувався, не роздівався, отак як бомж.

О.В.: А сусіди ваші, оці, які брали вас до себе на декілька ночей, це коли було? Коли вам удома вікна повиносило і ви ще їх не позабивали?

Н.: После того, як уже почалися сильніє обстріли. Дак таді вже. Я пошла, а потом думаю, а яка різниця, де уб'є, чи дома, чи в когось. Не буду я нікуди ходити. Ложуся і все.

О.В.: От ви кажете, що біда людей нічому не навчила. От коли вже була вже дуже біда, то люди об'єднувалися, а потім уже не так?

Н.: Ну, так тут счтанняє люди в нас тут осталися, так оно і сейчас так. А такіє, шо они повтекалі-поуезжали.

О.В.: А ті, шо з дітьми маленькими, то, може, вони хотіли виїхати, щоб діти то не бачили?

Н.: Дар'я он наша, прожила з нами. Дак тая казала, уже дітя ждало, каже: «Завтра баба Маша прийде і скаже: “Вайна закончилась!”, будем жарити шашлики і пекти пироги». А утром проснулася і каже: «Не кончилась война, бо баба Маша не прийшла».

О.В.: Це Даші скільки років?

Н.: Три с половиною.

О.В.: Діти дуже змінилися з вашого досвіду?

Н.: Ну, так вона вже як чуть заревло, вона вже біжить у подвал.

О.В.: Вони туди ховалися?

Н.: Да. Вони жили практически в подвалі.

О.В.: І обустраювали підвал?

Н.: Там подвал обустроєний був. Саша і печку поставив, і кроваті поставив. Капітально. Уже й не стріляли, так вони ще жили в подвалі.

О.В.: Страшно було?

Н.: Да не то шо страшно, а то шо тапілося, дак там можна було. А в домі шо, в домі ж холодно.

О.В.: Холодно без газа, без світла, без води... А ще якщо опалення не пічне, то чим топити? Як ви вважаєте, ці маленькі діти будуть травмовані війною?

Н.: Ну тії, які тільки роділіся, то вони ше нічо не помнять, а вже такіє (як Даша – О.В.), то вони вже знають, шо такеє война. Уже отдельніє моменти будуть на всю жизнь.

О.В.: А плакали, чи дорослішали раніше?

N.: Та нічого, діти єсть діти. Не стріляють – і граються, стріляють – у подвал. У нас одна Дар'я тут була.

O.V.: А вона, ця дівчинка, гарно себе вела?

N.: Канешно. Нормально. Вона вже знала, як тільки стріляли, «скорей в подвал».

O.V.: А було таке, що хтось би, може, й хотів кудись виїхати, а йому не було куди?

N.: Канешно, було таке. І зразу ж таке було, що можна було виїзжать, а потом не могли виїхати.

O.V.: А ви тривог не боялися?

N.: Так а шо їх бояться? Всьо равно як буде летєть, то буде. Да, Віка? У нас тривог не було. Їх розбомбили.

O.V.: А, може, ті, що не виїхали, відчували якусь заздрість до тих, хто виїхав? Може, спілкування змінилося?

N.: Ну, пока связь була, то ті, хто виїхав, і ми общаліся, так і званілі вони.

O.V.: Про що говорили?

N.: Та шо тут говорити... Стреляють? – Стреляють!

O.V.: «Держитесь»?

N.: Да. Крепісь. Буду. А шо робити.

O.V.: А у вас були такі родичі, які вам кожен день дзвонили?

N.: Пока связь була, так да. За день було, шо й не раз. А потом, як пропала связь, то племянніца то вообщє, куди только можна було обзванювала – як там тьотка? А тьотка нормально. Казав брат: «Да вона сільна, вона видержит». Я себе настроїла, шо всьо буде харашо.

O.V.: А це дуже допомагало, саме настрой?

N.: Канешно.

O.V.: А є такі люди, які панічили?

N.: Єсть.

O.V.: От розкажіть мені за таких.

N.: А вона в нас каже: «Я плачу й плачу», а я їй кажу: «Ну шо, воно тобі помагає тєє, шо ти плачєш». – «Та нє». – «Ну дак а чого ти плачєш?». – «Бо страшно». Таких багато.

O.V.: А були такі люди, що з розуму сходили?

N.: Ну, после войны багато людей заторможєні стали. Я й за собою замічаю. Я стала забуватися. Шось там тєє думаю згадати, думаю-думую, а потом і здумую. Совсім другіє, воно подействовало.

O.V.: А у вас є відчуття, що війна для вас закінчилася?

N.: Нєт.

O.V.: Чи є відчуття, що вони можуть другий раз піти?

N.: Щось буваєш ходиш, ходиш, шось робиш, і другий раз не знімаються руки, нічого не хочєтьє робити. Война то ше не кончилася.

O.V.: А у вас пройшла переоцінка цінностей, що ви непогано жили? Що життя до війни було не таке вже й поганє.

N.: Я ж хату не потеряла. А шо окна – та Бог з ними. То якось заделаєтьєся, то не страшно. Главное, шо стєни осталися.

O.V.: Ну, знаєтьє, за мирним життям чи не шкодуєтьє?

N.: Жизнь іде. Але ж скільки дітєй повбивали. У мене внучок один, дак дєд умер, ще перед войною, став взрослим. Та вже каже, я дров запася на всю зіму. Вже роздобув муки, то вони хлеб саміє пєклі. Тєсть там із кимось договорився, купили порося, уже й зарезалі, он уже став хозяйіном. Взрослий вже став. Совсім взрослий. Совсім по-другому думати став.

О.В.: Ще нам то аукнеться.

N.: Ого. Ше як ми то вичухаємо, отако розбітий город, попробуй його востанові. То шо я хочу сказать: ще у нас молодци, оператівно роблять все. Потіхоньку-потіхоньку – все востанавлюють.

О.В.: А прибирати приходили волонтери?

N.: У кого хати, дак самі витягували. А там вже, то, наведено, якась служба була. Бо машини були там.

О.В.: А ви вірите, що в результаті всього в наших дітей буде краще майбутнє? Що все буде вже краще?

N.: Не. Бо попробуй його все востановіть. Я думаю, шо лучшого не будет. Того, шо було до війни, уже не будет. Як после тої вайни (Другої світової – О.В.) все били люди голие-босие, і вони старалися шось робити. А сійчас же опять алігархи.

О.В.: А те, що в Європу візьмуть?

N.: А шо та Європа дасть?!

О.В.: Ну, може, допоможе відбудувати все?

N.: Даром ніхто нам робіть то не буде. Со временем надо буде його возврещать. Ну, так вот, будуть онуки і правнуки його возврещать, тие долгі всі.

О.В.: А ті люди, що в квартирах, дуже багато квартир постраждало?

N.: Канешно.

О.В.: А люди з квартир переселялися по хатам?

N.: До нас сюди ніхто не переселявся. А люди, от у Тані нашої подружка, вона, чоловік і дочка, всі згоріли в домі.

О.В.: Всі згоріли в домі на смерть?

N.: Да. Шо ж може бути лучшого... На пожаріщі нашли три черепа і одну косточку. Пошла мама уже, щоб похороніть, то кажуть 18 тисяч.

О.В.: Це в війну просили 18 тисяч?

N.: Да, це шостого марта тее случилось, а похоронілі только восьмого апреля. 18 тисяч. Вона каже: «В мене таких і грошей нема». Три чоловіка, три гроба. А вона й каже, шо ж в тие гроби ложить, як одна косточка і три черепа?! Ну, вобщем там вже їй помогли, так за 6 тисяч похоронілі. Так і то казала, шо гроб такий необбітий, шо только його у землю й вкинь.

О.В.: А вона з якогось другого району?

N.: Це моєї племянніци подружка. Вона жила коло музею Коцюбинського. Так ходілі, як було сорок дней, то вже на кладбіще, та похоронілі. А рядом могилка, то жєнщина подошла до неї, і питає: «А у вас одін человек похоронін?». А вона каже: «Нет, три». А та каже: «А в мене пять». Це на ЗАЗі як гохнуло, то це дочка цєї жєнщини, зять і троє внуков. Мальчіку – девять год і двое: девочка і мальчік блєзняшки по трі года. Все пятеро.

О.В.: І теж так згоріли?

N.: Да.

О.В.: Дуже люди горювали? Було таке, щоб аж дуже?

N.: Хто його знає. Я такого не чула.

О.В.: Але дуже багато людей побило?

N.: Да, да. Як стоялі за хлібом, в очередь дак грохнуло, 15 чоловік – на смерть і не знаю сколькись у больніцу.

О.В.: А це далеко від вас це було?

N.: Ось, на Доценка.

О.В.: Це недалеко?

N.: Да.

О.В.: То Ви знали, що гуртом не можна ходити вже?

Н.: Нам тее не grazило, бо нам некуда було ходіть. Ми дома, і только віделі обстріли, бо вони там стоялі, і всьо ішло через нас.

О.В.: А чому в одних людей вікон нема, а в других є? Це вже нові вставили, чи просто не вибило?

Н.: Не вибило. Кому повезло, кому нет. Отам перебитие все і все повикидало, а рядом – ні одного. Так і у мене так. У мене – все, а у Светки – ні одного. А в мене – 15 штук.

О.В.: Ого, 15 штук! У вас великий дім.

Н.: Не дом, а курятник, гараж, сарай, і там ще посчитала – 15 окон.

О.В.: Це одне вікно коштує тисяч 5, вам його довго робити, хоча б в хаті, де ви живете.

Н.: Та! Там іще так перезимую. А там буде відно. Там танк стояв, і хату бомбіло. І вони ж були у хаті, як вони вискочілі, хто його знає. Корову вбило, свиней повбивало, курей повбивало. Вони вискачілі живие. А калі вже после всього успакоїлося, вишли – по двору було 18 урвищ тих. Насчиталі. Асфальт той тоже весь перебитий. Корову убіло, свиней поубивало, а вона – ховайся.

О.В.: А це вона в місті з коровою? А де ж вона її пасла?

Н.: Так у нас так тут же ж лут. У вайну дак корови ходілі по уліце. Хочеш – корова йде сама, хочеш – з тілям. Тікали, так покидалі. Так опитние та пооткривалі, та повипускалі, і повтікали самі. А скатіна хаділа галодная і холодная.

О.В.: А як лікарня працювала у війну? В лікарню попадало?

Н.: Так он в районную больницю попадало, разграміло роддом. Там тубдиспансер, вообщє там розваляний.

О.В.: А були люди, що вмирали, бо їм не надали допомоги своєчасно?

Н.: Ну, канешно, канешно. От на углу, як гарело, була б вода, так би не пострадалі. Але води ж не було. Оце в сусіда мого баня горела. То вже тоді повтікали люди. А тоді вже було людей багато, то так розтягували і тушили вже, як маглі. А так якби вже после цього було, тут би вже нікого не було. Уже криши соседніх домов загорялися.

О.В.: А це так до сих пір ходять люди заряджати телефони до тих, в кого є розетки?

Н.: Да.

О.В.: То ще світла нема в деяких, що це ходять так?

Н.: У них, я не знаю, наверно і немає. Только у нас Вова був, телефони подзаряжав, у нього солнечние батареї були. Дак він і подзаряжав.

О.В.: Ну, безплатно?

Н.: Да, да.

О.В.: А може в когось були генератори?

Н.: А в нас тут в одного був генератор, так він побув числа до пятнадцатого, да і тоже удрав. Уже й фанаріки можна було зарядіть. В мене фанарік такий, шо заряджався. Спасібо, шо хаділа на Урожайную, то подзаряділа. То вже у мене трі було фанаріка [...].

О.В.: Ваша мама ще жива?

Н.: Да.

О.В.: І скільки їй років?

Н.: 98.

О.В.: А мама як оце пережила?

Н.: Ну, вона вже не бачить та й вже й недочуває.

О.В.: То вона з вами вдома жила?

Н.: Не, вона там, в селе.

О.В.: І теж вона пережила війну?

Н.: Да. Їх обстрілювали. Це недалеко від них «гради» стояли. Це через село туди все «гради» летелі. Ну, вона ж..., зразу ще діти бегали в погреб, а потім не стали ніхто ходіть.

О.В.: А яке село в неї було?

Н.: Кашовка.

О.В.: Теж Чернігівський район?

Н.: Да, тут недалеко.

О.В.: А як же ж вона вижила? Що вона їла, як вона старенька? Хто їй помагав? Вона сама жила?

Н.: Чого ж вона сама? Невестка вже, брат умер. То осталася невестка і внучка, і двоє правнуков.

О.В.: І це вони всі були там у селі з дітьми?

Н.: Ну, там вже такі діти – 18 і 16 лет. Вони всі жили гуртом. Я ж кажу, Олег, той роздобув десь муки, і вона хлеба напекла. Вобщем вони нормально пережили.

О.В.: Але ж страшно. Вони ж молодих чоловіків могли вбивати, а дівчат гвалтувати.

Н.: Та... Оно, бідное дітя (Олег – *О.В.*), гроби робіло. Там багато кого повбивало і його однокласників, двох блезнецов. Шлі оні, і рускіє растрелялі їх. Так он робив гроби. Там ещю мужчіни два, і он їм помагав робить гроби.

О.В.: Це йому 18 років?

Н.: Да. Я ж кажу, рано став взрослим. Но у селі в нас, слава Богу, одна хата тольк згоріла. І то попри трасу, це об'єзная, як на Київ, бо мости ж позривали.

Записано 14 травня 2022 р. у м. Чернігів. Респондентка N, 1943 р. нар.

Шифр експедиції: E1/Чернігів-2022 (14.05.2022 – 15.05.2022)

“Now I Am a Child of War And a Grandmother of War...”: Testimony of Woman N From Chernihiv About Life in the Surrounded City (February 24 – April 2, 2022)

Abstract. The purpose of the study is to show the true history of survival of a person during the full-scale invasion of Russian Armed Forces on the Chernihiv region, occupation of Chernihiv oblast and siege of Chernihiv (February 24th – April 2nd, 2022). To achieve the goal, the method of interviewing of a female respondent of Bobrovytsia microrayon (с. Chernihiv) was used. The result of the research is a testimony of an eyewitness of active combatant operations, destruction, and reconstruction of the same city after its liberation. We have noticed such survival strategies in extreme conditions of life: outdated, sometimes forgotten home heating techniques, ways of preserving and cooking food, personal hygiene, leisure and the principles of neighbourly mutual aid. The lack of centralized water supply caused particular discomfort in life. Methods of collecting rainwater and using one mug for several needs, for example, personal hygiene, cleaning, watering poultry, are mentioned. Despite the difficult events experienced, the interviewed Chernihiv woman does not lose her optimism, makes plans to restore her house, and continues to grow vegetables.

Keywords: Russia's war against Ukraine 2014–2022, invasion, everyday life during extreme situations, strategies of survival, Chernihiv.

***